

Лідія Тищенко*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'374.373.46

ДІЛОВА ЛЕКСИКА В “СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті класифіковано лексичні групи ділової лексики, зібраної в “Словарі української мови” Бориса Грінченка. Підтверджено, що орієнтування автора на народну мовну основу визначила систему пріоритетів у доборі реєстрового матеріалу: найширше в словнику репрезентовано законодавчу й канцелярську лексику, тоді як не зафіксовано дипломатичної.

Серед публікацій, присвячених українському письменникові, вченому, педагогу, громадському діячеві Борисові Дмитровичу Грінченку, є чимало таких, які містять глибокий філологічний аналіз виданого за його редакцією «Словаря української мови». Дещо менше приділяли уваги історії написання та перевидання цієї визначної праці, а також описові лексичного складу словника [7, с. 60 - 63].

Працю Б. Грінченка високо оцінили не тільки сучасники, а й нащадки. Численні покликання на словник надбуємо в багатьох як термінологічних, так і перекладних російсько-українських словниках, що виходили в наступні роки. Зокрема, у реєстрі «Словника ділової мови» за ред. М. Дорошенка, М. Станіславського та В.Страшкевича зафіксовано близько 50 виразів, винотованих зі «Словаря» Б. Грінченка [5]. І сьогодні цей словник становить цінну лексикографічну пам'ятку, яка не втратила ні практичного, ні наукового значення.

Ми дослідили ділову лексику, зафіксовану в «Словарі української мови». Його джерельна база засвідчує, що офіційно-ділових документів автор не розписував, а тому ділова лексика не має прикладів з відповідного стилю мови. Проте очевидним є те, що подані слова яскраво репрезентують саме офіційно-діловий стиль української мови.

Українська ділова лексика є невід'ємною частиною літературної мови. Вона формувалася на власній мовній основі за загальними словотвірними моделями, засвоюючи все те, що доти вироблялося

* © Л. Тищенко, 2005

століттями. Офіційно-ділова термінологія залежить від розвитку соціально-правових відносин у суспільстві. Це відкрита мовна група, яка зі зміною суспільно-політичних формацій зазнає перетворень, зумовлених потребами державного життя.

Специфіка ділової термінології полягає в тому, що нею користуються не лише вузькі групи професіоналів, а й широкі кола носіїв загальнонаціональної мови, які протягом свого життя тією чи іншою мірою вступають у відносини з різними організаціями: судами, нотаріальними конторами, юридичними органами та ін. На відміну від багатьох інших терміносистем, ця група лексики є однією з найвідкритіших. До її складу входять також цілі ряди суспільно-політичної, економічної, фінансової, виробничої, побутової та іншої лексики. Вона є базовою в законотворчих документах держави, бо кожне слово закону, судового вироку нерідко має доленосний характер не лише в житті однієї людини, а й держави в цілому.

Поняття «ділова мова» витлумачуємо як мову ділових стосунків установ з іншими організаціями та громадянами, а також як мову міжособистісних ділових стосунків. Тривалий час українська офіційно-ділова лексика перебувала під великим впливом російської мови, через що нерідко утворювалася за російськими зразками, здебільшого внаслідок калькування. У словникових статтях питомі українські терміни часто вилучали зовсім або ж пересували на друге або третє місце, пор. *защитник*, *захисник*, *оборонець*. Це зумовлено тим, що в Україні судочинство, нотаріальна справа, правове та інше діловодство переважно послуговувалися російською мовою. Найскладнішим в унормувальному процесі виявилось завдання відбору з синонімічного ряду одного слова, яке б найточніше відбивало суть позначуваного поняття й мало стилістично нейтральний характер.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне проаналізувати відображення названої групи лексики в «Словарі української мови» Б. Грінченка.

У ньому трапляється **власне канцелярська лексика**: *відповідно*¹ [1, с. 224]; *засвідчити/засвідчувати* [2, с. 93]; *учиняти* [4, с. 370]; *чинити* [4, с. 462]; *рада (судня рада)* [4, с.2]; *радити* [4, с. 2]; *розгляд* [4, с.38]; *дія/діяння* [1, с. 393].

¹ Слова, виділені курсивом, і приклади в дужках подано в тому ж правописному варіанті, що й у «Словарі української мови» Б. Грінченка.

Кожен із жанрів офіційно-ділового стилю (законодавчий, адміністративно-канцелярський, дипломатичний) послуговується своїми **різними паперів**: *акт* (В наших церковних і монастирських архівах усякі дієписні ... акти) [1, с. 6]; *грамота* (У руках царська грамота) [1, с. 321]; *декларація* [1, с. 367]; *декрет* (із значенням «вирок, рішення») [1, с. 367]; *догана* [1, с. 406]; *доручення* [1, с. 427]; *заповіт* [2, с. 82]; *заява* [2, с. 120]; *лист визволений* (документ про визволення з кріпосного або рабського стану) [2, с. 362]; *наказ* [2, с. 491]; *оповістка* [3, с. 59]; *постанова* [3, с. 368]; *угода* [4, с. 314]; *указ* [4, с. 326] та ін.

Зафіксовані в Словарі й **загальні назви установ та різних закладів**: *інституція* (Вірують у правду нової інституції і вбачають у мирових посередниках правдивих судей) [2, с. 199]; *суд* [4, с. 225]; *волость* (волосне правління) [1, с. 251]; *губерня / губернія* [1, с. 335]; *писарня* (Пішли в писарню до волосного писаря) [3, с. 153]; *кантора* [2, с. 215]; *канцелярія* [2, с. 215]; *сенат* [4, с. 114]; *палата* [3, с. 88].

Заслужують на увагу також **назви посад** у державному апараті, господарчих та громадських організаціях, конторах: *бурмистр / бургомістр* [1, с. 113]; *возний* [1, с. 248]; *депутат* (От цариці знов приказ: прислати до столиці депутатів) [1, с. 368]; *десятник* (помічник старости на селі) [1, с. 373]; *дорадець* [1, с. 425]; *жандарм / жандар* [1, с. 475]; *суддя / судячий* [4, с. 225]; *помічник* [3, с. 298]; *кошовий* [2, с. 296]; *комисар* [2, с. 275]; *отаман* [3, с. 75]; *служайчий* [4, с. 153]; *управитель* [4, с. 348]; *староста* [4, с. 199]; *підпомагач* [3, с. 176]; *консул* [2, с. 278]; *посол / посел* (депутат парламенту, сейму) [3, с. 366].

Є в Словарі й слова – **назви професій, уживаних у діловодстві**: *голова* (Зібралась рада, голова щось торочив...) [1, с. 301]; *писар* (канцелярист, секретар) [3, с. 153]; *секретарь* [4, с. 112]; *заступник* [2, с. 103]; *канцелярист / канцеляриста* [2, с. 215]; *заказник* (той, хто приказує, прикажчик) [2, с. 45].

Кожна галузь науки, суспільного життя, виробництва послуговується своєю термінологією. Залежно від сфери обслуговування ділова мова звертається то до суспільно-політичної лексики: *завод / завід* [2, с. 17]; *капіталіста* [2, с. 217]; *біднота / бідночі* [1, с. 62]; то до фінансово-економічної: *карбованець* [2, с. 221]; *витратка / трата*; [1, с. 194; 4, с. 279]; *банкрут, банкрутство* [1, с. 27]; *безгрішчя / безгрошев'я* [1, с. 39]; *капітал* [2, с. 217]; *кошт* [2, с. 297]; *одиниця* [3, с. 39]; *оплатки* (податок) [3, с. 58]; *оплать* (видатки) [3, с. 58]; *дохід* [1, с. 5]; *плата* [3, с. 192]; *борг* (кредит, борг) [1, с. 86];

гроші [1, с. 331]; *трата* [4, с. 279]; *збиток* [2, с. 123]; *розицот* [4, с. 63], *готівка / готовик* [1, с. 319] і т. д.

Значну частину функціонально маркованих одиниць становить лексика адміністративно-юридична, до якої належать спільнослов'янські за походженням слова актово-ділового вжитку та спеціальна офіційно-юридична термінологія: *відмінати* [1, с. 219]; *надати / надавати* [2, с. 479]; *наказувати* [2, с. 492]; *постановляти* [3, с. 369]; *підписувати* (*Я підпишу на суді оправдання*) [3, с. 175]; *стверджати / стверджувати* (*Люблинську унію ствердив*) [4, с. 201]; *доносити* [1, с. 421]; *записувати* [2, с. 79]; *зарахувати* [3, с. 88]; *керувати* [2, с. 236]; *оскаржувати* [3, с. 67]; *розроблювати / розробляти* [4, с. 55]; *скасувати* [4, с. 132]; *скликати* [4, с. 136]; *сприяти* [4, с. 190]; *учиняти* [4, с. 370]; *свідок / свідчий* [4, с. 107]; *суддя* [4, с. 225]. Стилiстична доцiльнiсть використання дiєслiв зумовлена прагненням авторiв урiзноманiтнити лексичнi засоби, оскiльки основною рисою офiцiйно-дiлового стилю є узагальненiсть та абстрагування.

Однозначностi сприйняття та використання набули в офiцiйно-дiловiй мовi назви дiї та її виконавця вiддiєслiвними iменниками, якi також є в «Словарi української мови» Б. Гринченка: *виконання, висвiдчення* [1, с. 164, с. 184]; *пiклування, правування* (управлiння) [3, с. 186, с. 400]; *розрахування, розшукування* [4, с. 55, с. 63]. Тенденцiя до узагальнення фактiв та явищ, а також до абстрагування спричинила використання абстрактних iменникiв: *законнiсть, недбалiсть, неправiсть* (несправедливiсть, беззаконня) [2, с. 52, с. 543, с. 555], *самостайнiсть / самостiйнiсть* [4, с. 101]; *вiдвiчальнiсть* (вiдповiдальнiсть) [1, с. 206]; *дешевiсть* [1, с. 373] та iншi. Адже вiддiєслiвнi iменники, на думку А. П. Коваль, «забезпечують потрiбну дiловому стилю однозначнiсть, а водночас i узагальненiсть змiсту. Ця однозначнiсть i узагальненiсть створює атмосферу дiлової значущостi, офiцiйностi...» [6, с. 164].

Потрiбно вiдзначити й *звертання*, що є в дослiджуванiй працi: *Вельможний пане, високоповажний добродiю* [1, с. 133, с. 188], *Ваша милiсть* [2, с. 425], *Пане Добродiю* [3, с. 91]; *панi* [3, с. 93].

Адмiнiстративно-законодавча термiнологiя, зафiксована в «Словарi української мови» Б. Гринченка, у подальшому зазнала семантичного розщеплення: вона стала вираженням iншої iдеологiї – термiни набували нового соцiального змiсту, зберiгаючи своє лексичне

значення. Новий зміст вкладався в правову термінологію: *арешт* [1, с. 9]; *власність* [1, с. 244]; *закон, злочин / злочинство* [2, с. 51, с. 161]; *купівля / купля* [2, с. 327].

Відомо, що за джерельною базою, доббором лексичного матеріалу словник був зорієнтований на народну основу – «слова народної мови», «народні слова». Цей принцип визначав систему пріоритетів у використанні джерел: на першому місці – записи народнорозмовної та фольклорної мови, дібраної з різноманітних етнографічних та інших видань, а також записаної безпосередньо з уст народу, а потім уже інші джерела, зокрема літературні твори. Прямим наслідком такої орієнтації стала далеко не повна відповідність реєстру словника фактичному станові української мови кінця ХІХ – початку ХХ століття, збіднення словника, особливо тематичних груп суспільно-політичної, культурно-освітньої, наукової лексики [8].

За нашими спостереженнями, у «Словарі української мови» найширше представлено лексику адміністративно-канцелярського та законодавчого підстилів і майже не зафіксовано дипломатичної. Це зумовлено принципами добору та опрацювання реєстру.

Література

1. Грінченко Б. Словарь української мови: Т. 1. – К.: Лексикон, 1996.
2. Грінченко Б. Словарь української мови: Т. 2. – К.: Лексикон, 1996.
3. Грінченко Б. Словарь української мови: Т. 3. – К.: Лексикон, 1996.
4. Грінченко Б. Словарь української мови: Т. 4. – К.: Лексикон, 1996.
5. Дорошенко М., Станіславський М., Страшкевич В. Словник ділової мови (російсько-український). – Мюнхен, 1993.
6. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. – К.: Вища школа, 1982.
7. Копиленко Н. Б. З історії «Словаря української мови» Бориса Грінченка // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 7.
8. Тараненко О. О. Мовна скарбниця українського народу. Словарь української мови: в 4 т. – К.: Лексикон, 1996.